

21. Jazyk a nejazyk

V předchozích oddílech jsme (viz 7) sledovali dosavadní chápání jazykovědy s ohledem na výběr a vymezení objektu a „přirozený“ jazyk jsme považovali za jediný předmět jazykové teorie. Zároveň jsme se však rozhodli (viz 7) rozšířit zorné pole našeho pohledu, což přichází na řadu v následujících oddílech (viz 21–23). Klademe přitom důraz na to, že tyto další perspektivy se nenabízejí jako nějaké arbitrárně přidané a postradatelné doplňky, ale naopak, právě z hlediska čistého chápání „přirozeného“ jazyka, z „přirozeného“ jazyka nevyhnutelně vyvěrají a vnucují se jako nezbytně logický důsledek. Chce-li si lingvista předmět své vědy ujasnit, cítí se být nucen do oblastí, které mu podle tradičního chápání nepatří. Tato skutečnost do jisté míry poznamenala už dosavadní popisy, jež odborné formulování tohoto problému přivádí z hlediska odborných předpokladů k obecnější epistemologické prezentaci.

Ve skutečnosti je na první pohled jasné, že jak pro „přirozený“ jazyk, tak i pro jazyk v širším slova smyslu lze použít nejen zcela všeobecných úvah, ke kterým jsme dospěli, ale zřejmě⁹¹ i speciálnějších termínů, které jsme zavedli. | Právě proto, že tato teorie je stavěna tak, že se jazyková forma zkoumá bez zřetele k „substanci“ (smyslu), lze zavedený aparát užít pro každou strukturu, jejíž forma je analogická s formou „přirozeného“

jazyka. Z „přirozeného“ jazyka jsme vybírali příklady a sami z něho vycházíme, docházíme však přesto ve svých tvrzeních a exemplifikaci k něčemu, co zřejmě není specifické jen pro „přirozený“ jazyk, ale má dosah širší. V tomto smyslu má nauka o funkcích a jejich analýze (viz 9–11, 17), o znacích (viz 12), o výrazu a obsahu, formě, substanti a smyslu (viz 13, 15), o komutaci a substituci, variantách a invariantech a rozdělování invariantů (viz 14, 16), o třídách a komponentech (viz 10, 18) a o katalýze (viz 19) univerzální charakter pro znakové systémy (či pro systémy figur se znakovým cílem) vůbec. „Přirozený“ jazyk lze tedy jinými slovy popsat na základě teorie, která je minimálně specifická a která musí vést k dalším důsledkům.

Z jedné strany již bylo nevyhnutelné na toto poukázat. Stanovili jsme, že můžeme tvrdit univerzální charakter pojmů „proces“ a „systém“ a jejich vzájemné souhry (viz 2), a byli jsme v důsledku našich názorů na „přirozený“ jazyk nuceni zahrnout do této teorie i nezbytné stránky literární vědy, obecné filosofie vědy a formální logiky (viz 20) a nevyhnuli jsme se ani s tím těsně souvisejícím klopýtavým poznámkám o povaze logického úsudku (viz 10, 18).

Zároveň jsme si začali všímat i nepřehledné řady speciálních věd, existujících mimo lingvistiku, jako věd vytvářejících nauku o jazykovém obsahovém smyslu a v té míře jsme začali vést dělicí čáru mezi jazykem a nejazykem (viz 15), jejíž prozatímní platnost jsme už zdůrazňovali.

Takto vybudovaná jazyková teorie stojí a padá s oním základním principem, který jsme nazvali principem empirickým (viz 3). To nás logicky vede, s nutnými výhradami týkajícími se samotné terminologie (viz 13, 15), k přijetí de Saussurovy distinkce mezi formou a „substancí“, z čehož dále vyplývá, že „*substance*“ *nemůže sama o sobě být pro jazyk definující*. Je třeba si představit několik substancí, z hlediska své hierarchie ve své podstatě odlišných, kterým je přiřazena jedna a táž jazyková forma; arbitrární vztah mezi jazykovou formou a smyslem činí toto logicky nezbytným.

92 | Vláda klasické fonetiky za dlouhé období mimo jiné způsobila, že dokonce sám pojem „přirozeného“ jazyka byl v chápání lingvistů omezován způsobem, který je prokazatelně neempirický, to jest nepřiměřený, a to proto, že nebyl vyčerpávající. Mělo se za to, že výrazová substance „přirozeného“ jazyka se má skládat výlučně z „hlásek“. Přehlíželo se tak, jak na to v poslední době upozornili zvláště Zwirnerové, že řeč doprovázejí mimika a gesto, které mohou jisté části řeči i nahradit, a že ve skutečnosti, jak uvádějí Zwirnerové, nejen takzvané řečové orgány (hrdlo, ústa, nos), ale celá příčně pruhovaná muskulatura se spoluúčastní na vytváření „přirozeného“ jazyka.¹

Dále ještě můžeme nahradit obvyklou hláskově-mimicky-gestikulační substancí libovolnou jinou, která se za změných vnějších okolností jeví jako vhodná. Takto se jedna a táž jazyková forma může manifestovat výhradně v písmu, jako je tomu při fonetickém či fonématickém zápisu a takzvaných fonetických pravopisech, jako je např. finština. Je tu grafická „substance“ obracející se výlučně k oku, kterou pro pochopení či porozumění není třeba transponovat do zvukové, zavedené místo ní. A tato grafická „substance“ může být právě z hlediska substance zcela různého druhu. Vyskytnout se mohou i jiné „substance“; jen si vzpomeňme na vlajkové abecedy válečných lodí, kterých lze zcela dobře využít k manifestování „přirozeného“ jazyka, např. angličtiny, či na posunčinu hluchoněmých.

V tomto směru bývají často zastávány ještě dva protichůdné názory. Podle prvního jsou všechny tyto substance „odvozené“ vzhledem k zvuko-mimicko-gestikulační substancí a na rozdíl od její „přirozenosti“ jsou „umělé“; mohou se prý dokonce vyskytnout i takové vícestupňové „odvozeniny“, jako je vlajková abeceda či posunčina odvozená od písma, jež je zase odvozené od „přirozeného“ jazyka. Podle druhého protichůdného mínění bývá různá „substance“ v mnoha případech provázena

1 Zwirner, Eberhard – Zwirner, Kurt. *Archives néerlandaises de phonétiques expérimentale* XIII, 1937, str. 112.

změněnou jazykovou formou; z tohoto důvodu nejsou všechny pravopisy „fonetické“ a vedly by při analýze ke stanovení jiného inventáře taxémů a případně i částečně jiných kategorií odlišných od mluveného jazyka.

- 93 První z těchto opačných názorů je irelevantní, neboť to, | že manifestace je vzhledem k jiné „odvozená“, nikterak nemluví proti skutečnosti, že to je opravdu manifestace uvažované jazykové formy. S tím souvisí i to, že není vždy zcela jasné, co je odvozené a co není; nesmíme totiž zapomínat, že vynález hláskového písma se ztrácí v prehistorii,² takže tvrzení, že vychází z hláskové analýzy, je jen jednou z možných diachronních hypotéz. Mohl by zcela dobře záviset také na formální analýze jazykové struktury.³ Kromě toho jsou však diachronní úvahy, jak je známo z moderní jazykovědy, pro synchronní popis irelevantní.

I druhý nesouhlasný názor je irelevantní, neboť nemění nic na obecné skutečnosti, že jazyková forma je v dané substanti manifestovaná. Tento postřeh je však zajímavý z toho důvodu, že ukazuje, jak témuž obsahovému systému mohou odpovídat různé systémy výrazové. Úkolem jazykového teoretika tedy není jen čistě popsat skutečný daný systém výrazu, ale ověřit, které výrazové systémy jsou vůbec jako výraz pro daný obsahový systém možné a vice versa. Ve skutečnosti však, jak se také dá lehko experimentálně prokázat, může být libovolný jazykový výrazový systém manifestován v značně odlišných výrazových substancích.⁴

2 B. Russell zcela opávněně upozorňuje na to, že žádné podklady pro rozhodnutí, zda nejstarší dochovanou výrazovou formou člověka bylo písmo, nebo řeč, nejsou (*An Outline of Philosophy*, London 1937, str. 47).

3 V tomto viz autor, *Archiv für vergleichende Phonetik* II, 1938, str. 211n.

4 Pokud jde o vztah mezi písmem a řečí, viz Penttillä, A. – Saarnio, U. *Erkenntnis* IV, 1934, str. 28n., a též Uldall, H. J. *Congrès internationale des sciences anthropologiques, Compte rendu de la deuxième session*, København 1939, str. 374. Pokud jde o starší úvahy a analýzy písma ze strukturálního hlediska, viz zvl. de Courtenay, J. Badovin. *Ob otnošeniji russkogo pis'ma k russkomu jazyku*, St. Petersburg 1912, a de Saussure, F. *Cours*², zvl. str. 165. Srov. i nedávný článek Josefa Vachka s poněkud nejasným přístupem, *Zum*

Takto je možné témuž výrazovému systému jazykového schématu přiřadit různé zvukové a různé písemné druhy úzu. Jazyk může prodělat změnu, jež je čistě zvukové povahy, aniž by tím byl dotčen výrazový systém jazykového schématu, a podobně může též projít změnou, jež je čistě sémantické povahy, aniž by byl dotčen obsahový systém jazykového schématu. Jen
94 tímto způsobem je | možné rozlišit *hláskové posuny* a *významové posuny* na jedné straně a *formální posuny* na straně druhé.

Z celého našeho základního pojetí na tom není vlastně vůbec nic překvapivého. Veličiny jazykové formy jsou „algebraické“ povahy a nemají přirozeně dané názvy: lze je tudíž pojmenovat libovolně různými způsoby.

Tyto různé možné názvy substance se teorie jazykového schématu nedotýkají. Její postavení na nich nezáleží. Teoretickým hlavním úkolem je definičně vymezit strukturní princip jazyka, z něhož vydedukuje obecný kalkul nabývajících podoby typologie, jejímiž kategoriemi jsou jednotlivé jazyky, či lépe jednotlivé jazykové typy. Je třeba zde předvídat všechny možnosti, a to i takové, jež jsou ve světě zkušenosti virtuální nebo jsou bez „přirozené“ či „fakticky se vyskytující“ manifestace.

V tomto obecném kalkulu se u jednotlivých strukturních typů neuvažuje jejich manifestovanost, ale pouze jejich manifestovatelnost, a to manifestovatelnost v libovolné substanci. Taková substance pak není nutným předpokladem pro jazykovou formu, avšak jazyková forma je nutným předpokladem pro substanci. *Manifestace* je jinými slovy selekce, v níž je jazyková forma konstantou a substance proměnnou. Formálně definujeme manifestaci jako selekci mezi hierarchiemi a mezi deriváty různých hierarchií. Konstantu v manifestaci (to, co je *manifestované*) můžeme v souladu s de Saussurem nazvat *forma*;

Problem der geschriebene Sprache (Travaux du Cercle linguistique de Prague VIII, 1939, str. 94n.). Analýza písma bez zřetele ke zvuku ještě provedena nebyla.

je-li forma jazykem, nazveme ji *jazykové schéma*⁵. Proměnnou v manifestaci (to, co je *manifestující*) můžeme v souladu s de Saussurem nazvat *substance*; substanci, která manifestuje jazykové schéma, nazveme *jazykový úzus*.⁶

Na základě těchto předpokladů, daných předchozím, dospíváme k formální definici *sémiotiky* (jazyka) jako *hierarchie*, z jejíchž komponentů lze libovolný komponent dále dělit na třídy definované vzájemnou relací tak, že libovolnou z těchto tříd lze dělit na deriváty definované vzájemnou mutací.

Tato definice, která není ničím jiným než formálním důsledkem všeho, co jsme až dosud rozvíjeli, nutí lingvistu nepovažovat za svůj předmět jen mluvený jazyk či obecně „přirozený“, každodenní jazyk, ale každou *sémiotiku*⁷ – každou strukturu, 95 jež je s ním analogická | a vyhovuje dané definici. Na jazyk je možné pohlížet jako na zvláštní případ tohoto obecnějšího předmětu a jeho specifické vlastnosti, spočívající výhradně na jazykovém úzu, na danou definici nemají vliv.

Znovu bychom rádi dodali, že nejde ani v tak vysoké míře o praktické rozdělení práce jako o definiční vymezení. Lingvista se může a musí zároveň při své výzkumné činnosti soustředit na „každodenní“ jazyk a přenechat jiným, kteří mají lepší předpoklady než on, hlavně logikům, aby zkoumali další sémiotické struktury. Avšak ani lingvista nemůže beztrestně studovat každodenní jazyk bez širšího obzoru, který mu zaručuje vlastní orientaci v těchto analogických strukturách. Může na tom dokonce prakticky získat, ježto některé tyto struktury jsou ve své stavbě jednodušší, než jsou jazyky, a hodí se tudíž jako modely k přípravnému studiu. Kromě toho se mezitím na

5 Dávám zde přednost výrazu *schéma* před *vzorec* (pattern), který jsem navrhoval ve svém článku *Langue et parole* (*Cahiers Ferdinand de Saussure* II, str. 43; *Essais linguistiques*, str. 81).

6 Výrazy *jazykové schéma* a *jazykový úzus* autor v dalším nazývá *sémiotické schéma* a *sémiotický úzus*. Pozn. překl.

7 Výraz „*sémiotika*“ je zde i jinde převzatý z anglického překladu; v dánském originálu je užito slovo „*jazyk*“. Pozn. překl.

základě čistě lingvistických předpokladů dospělo k tomu, že obzvláště důvěrná spolupráce mezi logikou a lingvistikou je v tomto ohledu přímo žádoucí.

Již od dob de Saussura je známo, že z lingvistické strany nelze každodenní nebo mluvený jazyk studovat izolovaně. De Saussure jakožto základ pro lingvistiku v užším smyslu požadoval vybudování nauky o znakových systémech obecně, tj. disciplíny, kterou překřtil na *sémiologii* (z σημείου „znak“). Proto také došlo v letech předcházejících druhé světové válce v některých lingvistických nebo lingvisticky orientovaných a o podstatu se zajímajících kroužcích, především v Československu, k významným pokusům prozkoumat na obecnější sémiologické základně ještě jiné znakové systémy než každodenní jazyk, a to zvláště lidové kroje, umění a literaturu.⁸

De Saussure ve svém Kursu sice pojímá tuto obecnou disciplínu | jakoby založenou především na sociologické a psychologické základně, avšak zároveň načrtává cosi, co lze chápat jen jako nauku o čisté formě, pojetí jazyka jako abstraktní transformační struktury, které osvětluje uvažováním o analogických strukturách. Zjišťuje přitom, že podstatné rysy sémiologické struktury, a možná že dokonce i všechny podstatné rysy, nacházíme ve strukturách, které nazýváme hry, mj. ve hře v šachy, které proto věnuje velkou pozornost. Právě tato hlediska musíme klást na přední místo, pokoušíme-li se budovat lingvistiku v širším smyslu, „sémiologii“, na *imanentním* základu. Tato hlediska také povedou k možnosti i nutnosti důvěrné

8 Srov. mj. Bogatyrev, P. Příspěvek k strukturální etnografii. In: *Slovenská miscellanea*, Bratislava 1931; id. Funkčno-štruktúrna metoda a iné metody etnografie i folkloristiky. *Slovenské pohľady* 10, roč. LI, 1935; id. Funkcia kroja na moravskom Slovensku. In: *Spisy národopisného odboru Matice slovenskej* I, Matica slovenská 1937, francouzské resumé, str. 68n.; Mukařovský, J. *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty* (Fonction, norme et valeur esthétique comme faits sociaux), Praha 1936; id. *L'art comme fait sémiologique*, *Actes de huitième Congrès international de Philosophie à Prague* 1936 (v českém překladu *Umění jako sémiologický fakt*, *Studie z estetiky*, Praha 1966). – Souhrnný pokus o obecnou sémiologii v poslední době podnikl Buysens, E. *Les langages et le discours*. *Collection Lebeque*, Bruxelles 1943.

spolupráce mezi lingvistikou a logikou. Logikové v poslední době volí právě za ústřední předmět svého zájmu znakové systémy a systémy her a pohlíží na ně jako na abstraktní transformační systémy a ze své strany přitom dospívají k přání studovat každodenní jazyk také z těchto hledisek.⁹

Zdá se proto v novém smyslu užitečné i nevyhnutelné zavést hledisko společné celé řadě věd od vědy o literatuře, umění, hudbě a od všeobecných dějin až k logice a matematice, a to tak, že se tyto vědy z tohoto společného hlediska soustředí kolem formulace problému definovaného lingvisticky. Každá z nich bude moci svým způsobem přispět k obecné vědě o sémiotice tím, že prozkoumá, v jakém rozsahu a jakým způsobem je možné podrobit předměty zkoumání těchto věd analýze, jež by byla ve shodě s požadavky jazykové teorie. Takto by snad bylo možné na tyto disciplíny vrhnout nové světlo a přivést je ke zpytování sebe samých. Tímto způsobem, to jest všestranně plodnou spoluprací, by se mohlo dospět ke všeobecné encyklopedii znakových struktur.

V tomto nezvykle rozsáhlém okruhu problémů nás zaujmou na první pohled zvláště dvě otázky. Jednak, jaké místo v rámci těchto sémiotických struktur můžeme očekávat, že případně každodennímu jazyku? A jednak, kde leží hranice mezi sémiotikou a nesémiotikou?

Každodenní jazyk¹⁰ je možno definovat jako paradigmatickou, jejíž paradigmata | jsou manifestována všemi smysly, a text pak příslušně jako syntagmatickou, jejíž řetězy jsou, pokud se rozšiřují do nekonečna,¹¹ manifestovány všemi smysly. Smyslem rozumíme třídu proměnných, která manifestuje více než jediný řetěz pod více než jedinou syntagmatickou a/nebo více než jediné paradigma pod více než jedinou paradigmatickou.

9 Hlavním dílem je *Logische Syntax der Sprache*, Wien 1934, od Rudolfa Carnapa a její rozšířené vydání *The Logical Syntax of Language*, London 1937.

10 Anglická redakce knihy má pouze „jazyk“. Pozn. překl.

11 Výraz „pokud se rozšiřují do nekonečna“, převzatý z anglického překladu, v dánském originálu nebyl. Pozn. překl.

Každodenní jazyk je v praxi sémiotikou, do které lze přeložit jak ostatní jazyky, tak všechny další myslitelné sémiotické struktury. Tato přeložitelnost se opírá o to, že pouze každodenní jazyky samy o sobě jsou schopny utvářet libovolný smysl;¹² a pouze a výlučně v každodenním jazyce se může člověk „zabývat nevyjádřitelným tak dlouho, až to vyjádří“.¹³ Především tato vlastnost činí každodenní jazyk použitelným jako každodenní jazyk, vhodným k plnění jeho úlohy v jakékoliv situaci. Čím je tato pozoruhodná vlastnost dána, to zde zkoumat nemůžeme. Není přitom pochyb, že závisí na zvláštnosti struktury, kterou bychom mohli lépe objasnit, kdybychom věděli více o specifické struktuře nejazykové sémiotiky.

Svádí nás to k závěru, že příčina je tu v neohraničené možnosti vytváření znaků a ve značně volných pravidlech pro vytváření jednotek velkého rozsahu (period apod.), která platí v každém každodenním jazyce a která z druhé strany způsobují, že každodenní jazyk připouští nepravdivé, nesoustavné, nepřesné, nepěkné a neetické formulace stejnou měrou jako formulace pravdivé, soustavné, přesné, pěkné a etické. Gramatická pravidla každodenního jazyka jsou nezávislá na jakémkoliv měřítku logických, estetických nebo etických hodnot a každodenní jazyk obecně je nezávislý na tom či onom specifickém cíli.

Pokud bychom chtěli zkoumat předěl mezi sémiotikou a nesémiotikou, svádí nás to především k názoru, že hry leží poblíž této hranice nebo snad přímo na ní samotné. Při posuzování struktury her a ve srovnání se sémiotickými strukturami, které hrami nejsou, není bez zajímavosti porovnat, jakým způsobem se struktury her posuzovaly až dosud, a to navzájem nezávisle ze strany lingvistiky a ze strany logiky.

12 K tomuto poznatku jsme dospěli nezávisle na polském logikovi Alfredu Tarském (*Studia philosophica* I, Lwów 1935); viz Jørgensen, J. *Træk af deduktionsteoriens udvikling i den nyere tid. Festskrift udg. af Københavns Universitet* nov. 1937, str. 15.

13 Kierkegaard.